

การบัญญัติเรียก : พระสมถยานิกกับพระวิปัสสนายานิก*

LEGISLATION CALLING (NAME DEFINITION) : SAMATHAYANIK AND
VIPASSANAYANIK

พระมหาเศกศักดิ์ จันทวโธ (ทองอ่อน)*, พระครูวิจิตรศีลาจาร, พระครูโฆสิตพัฒนานุกุล และ สิริโชค ปาณะศรี

Phramaha Seksak Jantawangso (Thongon)*, Phrakru Wijitsreerajal, Phrakru Kositwattananukul and Sittichok Panasree

หลักสูตรพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย นครศรีธรรมราช ประเทศไทย

Doctor of Buddhist Studies Program, Mahachulalongkomrajavidyalaya University, Nakhon Si Thammarat, Thailand

*Corresponding author E-mail: kuper2478@gmail.com

บทคัดย่อ

บทความนี้ เป็นการศึกษาภาวะบุคคลที่มีพัฒนาการเข้าเกณฑ์การถูกบัญญัติเรียกว่า “พระสมถยานิกกับพระวิปัสสนายานิก” ซึ่งมีความเชื่อมโยงสัมพันธ์กับพระปัญญาวิมุตและพระอุภโตภาควิมุต ที่ยึดตามหลักการปฏิบัติสมถะวิปัสสนา เริ่มมีวิวัฒนาการมาตั้งแต่สมัยพุทธกาล ผ่านระบบไตรสิกขาที่พระพุทธองค์ทรงวางรากฐานไว้สำหรับเป็นหนทางไปสู่ความเป็นพระอรหันต์ในพระพุทธศาสนา และเพื่อให้ความสอดคล้องกับสังคมชาวชมพูทวีปในสมัยนั้น ต่อมาในคัมภีร์ชั้นอรรถกถา และอรรถกถาฎีกา นิยมเรียกตามลักษณะการปฏิบัติสมถะวิปัสสนาโดยตรงมากขึ้น โดยใช้คำว่า “สมถยานิกกับวิปัสสนายานิก” เพื่อบรรยายความเชื่อมโยงไปถึงผู้กำลังดำเนินไปสู่ความเป็นพระอริยบุคคล 7 ทำให้สามารถขยายเนื้อความไปสู่ความเป็นพระสมถยานิกกับพระวิปัสสนายานิกด้วยเหตุผล 3 ประการ คือ 1) คำว่า “สมถยานิกกับวิปัสสนายานิก” ใช้ในฐานะเป็นศัพท์ระบุถึงรูปแบบการปฏิบัติวิปัสสนาทั้ง 4 แบบในพระพุทธศาสนาเถรวาท 2) คำว่า “สมถยานิกบุคคลกับวิปัสสนายานิกบุคคล” ใช้ในฐานะเป็นศัพท์คุณนาม โดยสภาวะมีความหมายเหมือนกับคำว่า “โยคี” หรือ “ภิกษุ” ผู้กำลังฝึกตน มีความเพียรฝึกฝนวิปัสสนา 3) คำว่า “พระสมถยานิกกับพระวิปัสสนายานิก” ใช้ในฐานะที่เป็นศัพท์ระบุสถานะพระอรหันต์ผู้บรรลุธรรมขั้นสูงสุดแล้ว หรือกลุ่มคำที่เป็นไวพจน์ในการใช้เรียกพระอรหันต์ทั้งหมดซึ่งจำแนกให้เห็นแนวทางการปฏิบัติสมถะวิปัสสนาที่พระอรหันต์ได้ใช้ฝึกฝน ก่อนการบรรลุอรหัตผล และการบัญญัติเรียกคำจำกัดความในเชิงระบุถึงภาวะความเป็นพระอรหันต์มาปรากฏเด่นชัดในหนังสือพุทธธรรม และตำราวิชาการอื่น ๆ

คำสำคัญ: พัฒนาการ, การบัญญัติเรียก, พระสมถยานิก, พระวิปัสสนายานิก

Abstract

This article is a study of the condition of people whose development meets the criteria for being called “Phra Samathayanika and Vipassanayanika” which are related to Phra Panya Vimut and Phra Uphatopakha Vimut. that is based on the principles of Samatha Vipassana practice It began to evolve since the Buddha's time. It is through the Threefold System that the Buddha laid the foundation for the path to Arahantship in Buddhism. and to be consistent with the society of the Indian subcontinent at that time Later in the Atthakatha scriptures and Commentary on the Supreme Court It is popular to refer to the more direct nature of samatha vipassana practice using

* Received July 31, 2024; Revised August 17, 2024; Accepted August 23, 2024

the terms “samathayanika and vipassanayanika”. In order to describe the connection to those who are progressing towards the attainment of the Seven Noble Persons, the content can be extended to Samathayanik and Vipassanayanika for 3 reasons: 1) The terms “samathāyānik and vipassanayānik” are used as terms to indicate the four styles of vipassana practice in Theravada Buddhism. 2) The words “samathāyānik person and vipassanayānik person” are used as adjectives. By state, the meaning is the same as the word "yogi" or "monk" who is practicing. Be diligent in practicing Vipassana. 3) The words “Samathayanika and Vipassanayanika” are Used as a term indicating the status of an Arahant who has attained the highest level of Dhamma. or a group of words that are synonyms for referring to all Arahants, which distinguishes the practice method of Samatha Vipassana practice that Arahants practice. Before attaining the fruition and the provision of specific definitions of the state of being an Arahant appears prominently in the Buddhadharma books. and other academic texts.

Keywords: Development, The act of Calling, Samathayanika, Vipassanayanika

บทนำ

พระพุทธศาสนาถือกำเนิดขึ้นมาท่ามกลางศาสนาลัทธิมากมาย เจริญรุ่งเรืองถึงขีดสุด เกิดการเปลี่ยนแปลงมาหลายยุคหลายสมัย มีพัฒนาการความเป็นมาในหลากหลายมิติมีผู้บรรลุมรรคมากมาย โดยเฉพาะพระอรหันต์ ซึ่งเป็นพระอริยบุคคลชั้นสูงสุดสามารถละสังขารได้ครบ 10 ประการ แบ่งตามสถานะ มี 3 ประเภท คือ 1) พระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า (ส.ม. 19/1093/607) (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539) คือ ผู้ตรัสรู้แล้วได้ก่อตั้งศาสนาพุทธ สามารถโปรดเวไนยสัตว์ให้หลุดพ้นเป็นพระอรหันต์ตามได้ 2) พระปัจเจกพุทธเจ้า คือ ผู้ตรัสรู้แล้วแต่ไม่ประกาศศาสนาไม่มีสาวก เกิดขึ้นเฉพาะในยุคที่โลกไม่มีพระพุทธศาสนาเท่านั้น 3) พระอรหันตสาวก คือ สาวกผู้บรรลุมรรคเป็นพระอรหันต์จากการปฏิบัติตามธรรมวินัยของพระพุทธเจ้า พระสาวกชุดแรกมีการบัญญัติ เรียกว่า “พระปัญจวัคคีย์” (ธีรโชติ เกิดแก้ว, 2564) ซึ่งจัดเป็นพระอรหันต์ปฐมสาวก (The First Five Disciples) ทั้งนี้ พระอรหันต์สามารถบัญญัติเรียกได้หลายรูปแบบ โดยในพระไตรปิฎกซึ่งเป็นคัมภีร์ปฐมภูมิได้จำแนกพระอรหันต์ตามลักษณะด้านสมานะและปัญญาไว้ 5 คือ 1) พระปัญญาวิมุต 2) พระอุกโตภาควิมุต 3) พระเตวิชชะ 4) พระฉฬภิญโญ 5) พระปฏิสัมภิทูปัตตะ ดังพระพุทธพจน์ที่มาในสุลลิมสูตรว่า “พระอรหันต์ปัญญาวิมุต แม้เป็นผู้หลุดพ้นเป็นอิสระแล้ว ไม่ยึดติดในขันธ์ 5 แต่ไม่สามารถแสดงฤทธิ์ต่าง ๆ ไม่มี ทิพยโสท ไม่มีเจโตปริยญาณ ไม่มีปุณนิเวศนาสุตติญาณ ไม่มีทิพยจักขุ คือ จุตูปปาตญาณ และไม่ได้สันตวิโมกข์ คือ อรูปสมาบัติ พุดสั้น ๆ ว่าไม่ได้อภิญญา 5 และไม่ได้อรุปรมาณ ได้แต่อาสวักขยญาณอย่างเดียว” (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), 2557) ซึ่งเป็นที่น่าสังเกตได้ว่าพระอรหันต์ปัญญาวิมุตมีจำนวนมากกว่าพระอรหันต์ประเภทอื่น ทั้งนี้ ในพระไตรปิฎกคัมภีร์ยังไม่ปรากฏการบัญญัติเรียกพระสมณยานิกกับพระวิปัสสนายานิก ซึ่งไม่มีปรากฏในคัมภีร์ชั้นอรรถกถาในภายหลัง

ดังนั้น บทความเรื่องนี้ต้องการนำเสนอคำจำกัดความของบุคคลที่มีคุณสมบัติเข้าหลักเกณฑ์นำไปสู่การบัญญัติ เรียกว่า “พระสมณยานิกและพระวิปัสสนายานิก” ตลอดถึงความหมาย ความเป็นมา และแนวทางการประพฤติปฏิบัติสมณะวิปัสสนากัมมัฏฐาน อันเป็นองค์ประกอบต่าง ๆ แม้ว่าประเด็นข้อสงสัยไม่ใช่เรื่องใหญ่ก็ตาม ซึ่งบางท่านอาจคิดไปว่า ในคัมภีร์ต่าง ๆ ได้บันทึกไว้อย่างนั้น ก็คงเป็นจริงตามนั้น แต่ผู้เขียนเห็นว่า ในฐานะที่เราเป็นชาวพุทธ เมื่อเกิดข้อสงสัยแม้เพียงเล็กน้อยก็ไม่ควรเพิกเฉย เพราะหากไม่มีการศึกษาประเด็นดังกล่าวให้กระจ่างชัด ก็จะเป็นปัจจัยให้เกิดความสงสัยเช่นนี้แก่อนุชนรุ่นหลัง และสามารถเชื่อมโยงเนื้อความระหว่างคัมภีร์พระไตรปิฎก อรรถกถา และคัมภีร์สำคัญอื่น ๆ ให้สอดคล้องเป็นเนื้อเดียวกันง่ายต่อการศึกษา

ความเป็นมาของพระสมณยานิกกับพระวิปัสสนายานิก

พระพุทธศาสนามีพระอรหันต์ ซึ่งเป็นบุคคลสำคัญในความเป็นสักขีพยานการตรัสรู้ของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า โดยเริ่มแรกยังไม่นิยมบัญญัติเรียกจำแนกตามประเภทโดยละเอียด ต่อมา คัมภีร์อรรถกถา ซึ่งจัดเป็นคัมภีร์ที่อธิบายเนื้อความในพระไตรปิฎกให้เข้าใจง่ายขึ้น โดยเฉพาะเรื่องบุคคลผู้ปฏิบัติฝึกตนตามแนวทางสมณะวิปัสสนา จึงได้มีการบัญญัติเรียกท่านผู้ที่กำลังประพฤติปฏิบัติเป็นสองลักษณะคือ สมณยานิกบุคคลและวิปัสสนายานิกบุคคล เมื่อบรรลุปะระอรหันต์ จึงเรียกว่า “พระสมณยานิกและพระวิปัสสนายานิก” (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), 2557) โดยสันนิษฐานว่าน่าจะมีพัฒนาการมาจากพระปัญญาวิมุตกับ พระอุกโกฏกาคิมุตที่ปรากฏอยู่ก่อนแล้วในครั้งพุทธกาลจะเห็นได้ว่าคัมภีร์อรรถกถาพยายามอธิบายตีความถึงภาวะที่นำไปสู่ความเป็นพระอรหันต์ โดยการดำเนินเรื่องเชื่อมโยงเนื้อหาให้มีความสัมพันธ์กับคัมภีร์พระไตรปิฎก และนิยมอธิบายขยายความการระบุดังการปฏิบัติด้านสมณะวิปัสสนาของบุคคล (สมณยานิกบุคคลกับวิปัสสนายานิกบุคคล) จนสามารถบรรลุปะระอรหันต์ในลักษณะเชื่อมโยงกับความเป็นพระอริยบุคคล 7 (พระอุกโกฏกาคิมุตกับพระสุกขวิปัสสโก) มากยิ่งขึ้น ดังตัวอย่างในคัมภีร์อรรถกถาปรมัตถโชติกาที่มีปรากฏหลักฐานว่า “ตตฺถ สญฺญาวิริตฺตสฺส ตี เนกขมมสญฺญาบุพฺพกมฺยา ภาวนา ย ปิณฑกามาทีสญฺญสฺส อิมินา ปเทเน อุกโกฏกาคิมุตโต สมณยานิกโก อธิปเปโต. ปญฺญาวิมุตฺตสฺส ตี วิปัสสนาบุพฺพกมฺยา ภาวนา ย สพฺพกิลเลเสที วิมุตฺตสฺส อิมินา สุกขวิปัสสโก อธิปเปโต” (สุตต.อ.อ. (บาลี) 29/854) (มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2556) ในบทเหล่านั้น บทว่า สญฺญาวิริตฺตสฺส แก่บุคคลผู้คลายสัญญาได้แล้ว คือ สัญญามีการสัญญา เป็นต้น จะได้แล้วด้วยภาวนาอันมีเนกขัมมสัญญาเป็นหัวหน้า ด้วยบทนี้ ท่านประสงคเอาจสมณยานิก (มีสมณะเป็นยาน) อันเป็นอุกโกฏกาคิมุต (พ้นแล้วทั้งสองฝ่าย) บทว่า ปญฺญาวิมุตฺตสฺส แก่บุคคลผู้หลุดพ้นแล้วด้วยปัญญา คือ หลุดพ้นแล้วจากกิเลสทั้งปวงด้วยภาวนาอันมีวิปัสสนาเป็นหัวหน้า ด้วยบทนี้ ท่านประสงคเอาจพระสุกขวิปัสสโก (พระวิปัสสนายานิก)

ความหมายของพระสมณยานิกกับพระวิปัสสนายานิก

คำว่า “พระสมณยานิกและพระวิปัสสนายานิก” นี้สามารถนำมาตีความถึงสถานะโยคีผู้ประพฤติปฏิบัติจนบรรลอรหัตผลสำเร็จเป็นพระอรหันต์ได้ 2 วิธี คือ

1. การตีความโดยอรรถ หมายถึง การตีความจากความหมายของศัพท์เป็นภาษาไทยที่ชัดเจน ฟังแล้วเข้าใจได้ง่าย ดังนั้น คำว่า “สมณยานิกและวิปัสสนายานิก” จึงแปลเป็นคุณนามกันโดยทั่วไปว่า ผู้มีสมณะเป็นยานและผู้มีวิปัสสนาเป็นยาน เป็นการตีความโดยเทศน์นักบวชตามพระธรรมวินัยของพระพุทธเจ้า คือ โยคีผู้ละบ้านเรือนออกบวชแล้วฝึกฝนตนในพระพุทธศาสนาด้วยสมณะกัมมัฏฐานและวิปัสสนาภาวนา ต่อเมื่อบรรลอรหัตผลแล้วจึงเรียกว่า “พระสมณยานิกและพระวิปัสสนายานิก”

2. การตีความโดยพยัญชนะ หมายถึง การตีความโดยอาศัยการวิเคราะห์รากศัพท์ที่แสดงถึงความเป็นพระอรหันต์โดยภาวะ ซึ่งพบคำแปลจากคัมภีร์ต่าง ๆ หลายประการ เช่น พระสุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย มหาวรรค ได้ให้ความหมายของพระปัญญาวิมุตและพระอุกโกฏกาคิมุตซึ่งสัมพันธ์กับพระสมณยานิกและพระวิปัสสนายานิกโดยภาวะที่เป็นไวยากรณ์กัน ดังพระพุทธพจน์ว่า “อานนฺท ภิกษุผู้รู้ถึงความเกิด ความดับ คุณ โทษของวิญญูญัตติ 7 และอายตนะ 2 และอุบายสลัดออกจากวิญญูญัตติ 7 และอายตนะ 2 นี้ตามความเป็นจริง ย่อมหลุดพ้นเพราะไม่ถือมั่น ภิกษุนี้ เราเรียกว่าผู้เป็นปัญญาวิมุต และอานนฺท เมื่อใด ภิกษุเข้าวิโมกข์ 8 เหล่านี้ โดยอนุโลมบ้าง เข้าโดยปฏิโลมบ้าง เข้าทั้งโดยอนุโลมและปฏิโลมบ้าง เข้าก็ได้ ออกก็ได้ ในคราวที่ต้องการ และเพราะอาสวะทั้งหลายสิ้นไป เธอได้เข้าถึงอยู่ด้วยความรู้อย่างในปัจจุบันนี้ที่เดียวซึ่งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติอันหาอาสวะมิได้ ภิกษุนี้เรียกว่า เป็น (พระ) อุกโกฏกาคิมุต” (ที.ม. 10/129/75-76) (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539) โดยสมณยานิกบุคคลและวิปัสสนายานิกบุคคลตามความหมายเชิงวิเคราะห์นี้ก็คือ ผู้ประพฤติสมณธรรมด้วยหลักสมณะวิปัสสนา

กัมมัญฐาน ดำเนินชีวิตอยู่ในโลกด้วยศีล สมาธิ และปัญญา คัมภีร์ชั้นอรรถกถา เช่น ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค กล่าวว่า สมถยานิกะ คือ ผู้มีสมถะ (ฌาน) เป็นทางดำเนินส่วนผู้เป็นวิปัสสนายานิกะ คือ ผู้มีวิปัสสนา (ปัญญา) เป็นทางดำเนินล้วน ๆ ซึ่งจัดเป็นองค์ธรรมคู่กัน (สมเด็จพระพุทธปาหิตยาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), 2560) ดังพระพุทธพจน์ที่ว่า “ฌาน ย่อมไม่ปรากฏแก่ผู้ไม่มีปัญญา ปัญญาย่อมไม่ปรากฏแก่ผู้ไม่มีฌาน ผู้มีทั้งฌานและปัญญานั้นแล จึงนับว่าอยู่ใกล้นิพพาน” (ขุ.ธ. 25/372/149) (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539) ซึ่งการจะบรรลุมรรคผลนิพพานในพระพุทธศาสนา มีวิธีหรือรูปแบบอันเป็นหลักสำคัญ 6 ประการ คือ 1) การท่องบ่นสาธยายธรรม 2) การฟังอย่างลึกซึ้ง หรือการฟังอย่างตั้งใจ 3) การไตร่ตรองธรรมที่ได้ยินได้ฟังมา 4) การเจริญสติปัฏฐาน 5) การแสดงธรรมที่ตนได้ยินได้ฟังมาแก่ผู้อื่นอีกครั้งหนึ่ง และ 6) พุทธธรรมของพระพุทธเจ้าที่เกื้อกูลแก่การเข้าใจไตรลักษณ์ (จุฬารัตน, 2560) พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต) ได้อธิบายถึงพระสมถยานิกและพระวิปัสสนายานิก ไว้ว่า พระสมถยานิก คือ พระอรหันต์ ผู้เป็นพระปัญญาวิมุต และพระอุกโตภาควิมุต ส่วนพระวิปัสสนายานิก คือ พระอรหันต์ปัญญาวิมุตอย่างเดียว (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), 2557) (พระสุกขวิปัสสโก)

สรุปได้ว่า พระสมถยานิกกับพระวิปัสสนายานิก เป็นคำที่นิยมใช้เรียกในคัมภีร์ชั้นอรรถกถา และอรรถกถาฎีกา โดยมุ่งถึงความสัมพันธ์ด้านเกณฑ์การเรียกผู้ปฏิบัติที่บรรลุธรรมจากผลด้านสมาธิ (ฌานสมาบัติ) คือ พระสมถยานิกกับปัญญา (วิปัสสนาญาณ) คือ พระวิปัสสนายานิก เพื่อการเชื่อมโยงไปยังหลักไตรสิกขาและอริยมรรค โดยมีพัฒนาการมาจากพระอรหันต์ปัญญาวิมุต และพระอุกโตภาควิมุตที่มีการบัญญัติเรียกปรากฏอยู่ก่อนแล้ว ในครั้งพุทธกาล โดยเฉพาะพระวิปัสสนายานิก ซึ่งเป็นพระปัญญาวิมุตที่ไม่ได้อาศัยฌาน แต่เป็นผู้เจริญวิปัสสนาด้วยการอาศัยขณิกสมาธิเป็นฐานในการปฏิบัติ ทำให้ดำเนินไปสู่มรรค ผล และนิพพาน

แนวทางการปฏิบัติของพระสมถยานิกและพระวิปัสสนายานิก

พระพุทธศาสนามีหลักการประพฤติปฏิบัติที่สำคัญอยู่สองประการ คือ สมถะและวิปัสสนา โดยผ่านกระบวนการกำหนดรู้พัฒนาไปสู่การบรรลุธรรมสองรูปแบบ คือ การกำหนดรู้แบบสมถะ และการกำหนดรู้แบบวิปัสสนา (พระภาวนาพิศาลเมธี วิ (ประเสริฐ มนต์เสรี), 2567) ดังที่พระบรมศาสดาได้ตรัสไว้ว่า “ธรรม 2 ประการที่เป็นฝ่ายวิชา คือ 1) สมถะ การฝึกจิตให้สงบเป็นสมาธิ 2) วิปัสสนา ความเห็นแจ้งด้วยปัญญา ขยายความได้ว่า สมถะที่ภิกษุเจริญแล้ว ย่อมให้จิตเจริญ จิตที่เจริญแล้ว ย่อมละราคะได้ วิปัสสนาที่ภิกษุเจริญแล้ว ย่อมให้ปัญญาเจริญ ปัญญาที่เจริญแล้ว ย่อมละอวิชชาได้ จิตที่เศร้าหมองเพราะราคะ ย่อมไม่หลุดพ้น ปัญญาที่เศร้าหมองเพราะอวิชชา ย่อมไม่เจริญ เพราะสํารอกราคะ จึงได้มีเจตวิมุตติ เพราะสํารอกอวิชชา จึงได้มีปัญญาวิมุตติ” (อง.ทุก. 20/32/76) (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539) สมถะกัมมัญฐาน ถือเป็นวิธีการฝึกฝนสมาธิ หรือฌานสมาบัติ มีมาก่อนพระพุทธศาสนา ภายหลัง เมื่อพระโพธิสัตว์ได้ตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ก็ทรงปฏิวัติรูปแบบการปฏิบัติขึ้นมาใหม่ โดยอาศัยหลักวิปัสสนาภาวนา แต่ก็ต้องเข้าใจในบริบทของสังคมในสมัยนั้นว่า การเปลี่ยนมาประพฤติปฏิบัติในรูปแบบใหม่นั้น ผู้ปฏิบัติต้องเริ่มฝึกฝนกันใหม่ หรือเรียกว่าต้องปรับทัศนคติกันใหม่ ทั้งพระพุทธองค์ก็ทรงอาศัยวิธีการฝึกสมาธินี้มาก่อน จึงทรงมีพุทธประสงค์เห็นว่าควรอนุโลมการฝึกอบรมสมาธิ คือ ไม่ทิ้งรูปแบบดั้งเดิมโดยสิ้นเชิง แต่ทรงปรับเปลี่ยนโครงสร้างการปฏิบัติให้สอดคล้องตามอัธยาศัยหรือตามความสามารถของผู้ปฏิบัติที่ยังติดในการฝึกสมาธิ ซึ่งโดยเนื้อแท้แล้วทรงอนุโลมในรูปแบบนี้ เรียกว่าเป็นทางโดยอ้อม ได้แก่ การอบรมสมถะกัมมัญฐานก่อน จะปฏิบัติแบบใดก็แล้วแต่ เมื่อน้อมจิตหรือสามารถยกจิตขึ้นสู่วิปัสสนาภาวนาได้ ส่วนวิปัสสนากัมมัญฐาน คือ เป็นการสร้างอุบายเรื่องปัญญาผ่านอารมณ์วิปัสสนาภูมิ 6 ได้แก่ ขันธ์ 5 อายตนะ 12 ธาตุ 18 อินทรีย์ 22 อริยสัจ 4 ปฏิจจสมุปบาท 12 องค์ธรรมเหล่านี้เป็นชุมพลงานขับเคลื่อนอริยมรรค นำผู้ปฏิบัติให้เดินทางไปสู่พระนิพพาน กล่าวคือ ตั้งแต่มีสัมมาทิฐิไปจนถึงทำให้สัมมาสติสามารถยึดจิตไว้กับอารมณ์วิปัสสนา จนเกิดสัมมาสมาธิขึ้นมาได้โดยการพิจารณารูปนามให้เห็นเป็นไตรลักษณ์ ว่าเป็นของ

ไม่เพียง เป็นทุกข์ และเป็นอนัตตา ว้างจากความยึดมั่นถือมั่นในบัญญัติทั้งปวง ลักษณะเช่นนี้เป็นทางโดยตรง กล่าวคือ มุ่งตรงต่อพระนิพพาน ซึ่งแม้แต่ระดับเนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติ พระพุทธเจ้าตรัสเรียกว่าอุปาทาน อย่างประเสริฐ หรือความยึดติดขั้นสุดยอด (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), 2557)

ในคัมภีร์สูตรตนตปิฎก ขุททกนิกาย ปฏิสัมภทวารวรรคได้กล่าวถึงวิธีปฏิบัติหลักสำคัญ 4 แบบ จัดเป็นธรรมคู่กัน คือ 1) การเจริญวิปัสสนาอันมีสมณานำหน้า (สมณูปพงคมวิปัสสนา) 2) การเจริญสมณะอันมีวิปัสสนาำหน้า (วิปัสสนาอุปพงคมสมณะ) 3) การเจริญสมณะและวิปัสสนาคู่กันไป (ยุคนฺทสมณวิปัสสนา) 4) ภิกษุมิใช่ถูกอุทธรณ์จะ ในธรรมกันไว้ (ธัมมูทธรจจิวิตกหิตมานัส) (ขุ.ป. 31/1/413-414) (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539) ดังตัวอย่าง การบรรลุธรรมผลนิพพานในพระพุทธศาสนา โดยจะยกตัวอย่างประกอบ ดังนี้

พระบรมศาสดา ทรงเป็นพระอุกโตภาคิมุต อย่างเลิศ แบบพระสมณยานิก (สมณูปพงคมวิปัสสนา) เพราะทรงบรรลุทั้งโลกียธรรมและโลกุตตรธรรม รวมทั้งสัญญาเวทยินโรธ โดยเฉพาะอนุบุพพิหารสมาบัติ 9 จะมีแต่ผู้ที่คล่องแคล่วในฌานสมาบัติ (สมาธิ) เท่านั้นถึงจะเข้าได้ ดังพระพุทธพจน์ว่า “ดูกรอานนท์ トラบใดที่เรา ยังเข้าบ้าง ออกบ้าง ซึ่งอนุบุพพิหารสมาบัติ 9 ประการนี้ ทั้งโดยอนุโลมและปฏิโลมอย่างนี้ไม่ได้ トラบนั้น เรายัง ไม่ปฏิญาณในโลก พร้อมทั้งเทพ มาร พรหม สมณพราหมณ์ และมนุษย์ ว่าเราได้ตรัสรู้แล้วซึ่งอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ ต่อเมื่อใด เราเข้าบ้าง ออกบ้าง ซึ่งอนุบุพพิหารสมาบัติ 9 ทั้งโดยอนุโลมและปฏิโลมอย่างนี้แล้ว เมื่อนั้น เราจึงปฏิญาณในโลก... ว่าเราได้ตรัสรู้แล้วซึ่งอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ ก็แล ญาณทัสนะเกิดขึ้นแล้วแก่เราว่า เจโต วิมุตติของเราเป็นอกุปปา นี่เป็นอันติมาชาติ บัดนี้ ภพใหม่อีก ไม่มี” (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), 2557)

พระพาหิยทารุจิจริยเถระ เป็นพระอรหันต์ปัญญาวิมุต แบบพระวิปัสสนายานิก ซึ่งเป็นที่น่ายกย่องว่าท่านไม่เคยปฏิบัติวิปัสสนาภาวนามาก่อน ทั้งยังไม่เคยบวชในพระพุทธศาสนาด้วยซ้ำ แต่ท่านได้ฟังธรรมจากสัตบุรุษ คือ พระพุทธเจ้าโดยย่อเท่านั้น ก็ทำให้เกิดความเลื่อมใสศรัทธา บวกกับการเดินทางมาเป็นระยะทางไกล (เท่ากับการได้เดินจงกรม) แต่ขณะที่ฟังธรรมอยู่นั้น จิตของท่านคล้อยตามธรรมที่ได้ฟัง เป็นการเจริญวิปัสสนาภาวนาใน ฐานธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน หมวดอายตนปัพพะ เป็นการกำหนดรู้ปัจจุบันอารมณ์ที่เข้ามากระทบ ได้เห็นถึงความปรวนแปร ทยอยอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ ไม่อยู่ในอำนาจที่จะบังคับบัญชาได้ เป็นของว่างเปล่า ไม่มีตัวตน ทุกสังขารธรรมล้วนตกอยู่ในกฎแห่งไตรลักษณ์ เป็นการรู้แจ้งของผู้มีปัญญินทรีย์แก่กล้า เป็นอุคฆฏิตัญญูปุคคล ลำดับนั้น จิตของพาหิยะได้หลุดพ้นจากอาสวะทั้งหลายไม่ยึดมั่นถือมั่นด้วยประการทั้งปวง ในขณะนั้นเอง การบรรลุธรรมของท่าน เป็นการเข้าถึงสุญญตา แบบสุขาปฏิบัติ ขิปปาภิญญา คือ การปฏิบัติแบบสบาย และรู้ธรรมได้เร็ว เป็นวิปัสสนายานิกบุคคล (พระสมศักดิ์ สุธธิตาโค (ธิตา), 2557) คือ ได้บรรลุอรหัตผลอย่างเฉียบพลัน เป็นพระอรหันต์สุกขวิปัสสก ในขณะที่เป็นคฤหัสถ์นั่นเอง โดยพบว่า ในขณะที่ฟังธรรมเกิดองค์ธรรมขึ้น กล่าวคือ โพธิปักขิยธรรม มีอินทรีย์ 5 ที่มีศรัทธาซึ่งมีกำลังที่แก่กล้า ส่งเสริมทำให้เกิดขณิกสมาธิที่นำไปสู่การบรรลุธรรมผลได้ จะเห็นได้ว่า ศรัทธาเป็นองค์ธรรมหลักของพระวิปัสสนายานิก เพราะสัทธินทรีย์เป็นรากฐานที่สำคัญที่สุด (พระกัมมัญญานาจริยา อู กุณฑลาลาภวิงศ์, 2541) ซึ่งมาคู่กับปัญญา โดยการบรรลุธรรมแบบวิปัสสนายานิก เป็นช่วงระยะเวลาต่อเนื่องกันอย่างรวดเร็ว ดังบาลีว่า “ขโณ” มีความหมายว่า รวดเร็ว ดังบาลีว่า “ชีวิต อดต ภาโว จ สุขทุกขา จ เกวลา เอกจิตตสมายุตตา ลหุโส วตเตต ขโณ.” (ขุ.ม. 29/39/97) (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2535) ชีวิต อดตภาพ สุขและทุกข์ล้วน ประกอบด้วย จิตดวงเดียว ขณะเป็นไปรวดเร็ว ซึ่งมีลักษณะคล้ายกับการบรรลุธรรมของพระวัคคิ ที่มีศรัทธาและความเคารพต่อพระพุทธองค์ จิตมีความผ่องใส ทำให้มีสมาธิปฏิบัติ

พระสารีบุตรเถระ เป็นพระอรหันต์อุกโตภาคิมุต แบบพระสมณยานิก ด้วยเหตุผลว่าท่านเป็นผู้เลิศ ด้านทรงปัญญาก็จริง แต่เมื่อยึดตามหลักเกณฑ์การปฏิบัติแล้ว ท่านไม่ได้เป็นพระวิปัสสนายานิก ด้วยเกณฑ์การได้ ฌานถึงขั้นสัญญาเวทยินโรธ ก่อนจะบรรลุอรหัตผล โดยพบว่า ท่านบวชมาแล้วประมาณสองสัปดาห์ ได้เจริญวิปัสสนาควบคู่ไปกับการใช้ฌานสมาบัติ ที่เรียกว่า “ยุคนฺทสมณวิปัสสนา” คือ การเจริญสมณะและวิปัสสนา

ควบคู่กันไป ตั้งแต่ปฐมฌาน จนถึงสัญญาเวทิตินิโรธ ซึ่งแสดงว่าท่านเป็นพระอนาคามีแล้วก่อนฟังที่ชนขุสูตร ที่ถ้าสุกรชาตา แล้วบรรลุอรหัตตผล (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), 2557)

กล่าวโดยสรุป สมถะกัมมัฏฐานกับวิปัสสนากัมมัฏฐาน โดยรวมแล้วเป็นการฝึกฝนจิตให้เป็นเอกัคคตารมณ์ เพื่อเตรียมความพร้อมไว้กำจัดอาสวะกิเลสในระดับต่าง ๆ ด้วยวิธีอันหลากหลาย คือ เจริญวิปัสสนาอันมีสมณานำหน้า คือ ใช้อารมณ์สมถะกัมมัฏฐาน 40 กอง (สมถกัม 7) เป็นหลัก ส่วนเจริญสมถะอันมีวิปัสสนานำหน้า คือ ใช้อารมณ์วิปัสสนา (วิปัสสนากัม 6) ผ่านแนวสติปัฏฐาน 4 ในการสร้างสมาธิ อันเป็นแนวทางการปฏิบัติของ พระสมณยานิก แตกต่างจากพระวิปัสสนายานิก จากการศึกษา พบว่า ไม่มีความจำเป็นต้องสร้างสมาธิถึงระดับองค์ฌาน แต่เมื่อตอนจะบรรลุผลต้องอาศัยการเจริญวิปัสสนา ทำให้สมาธิมีประสิทธิภาพเทียบเท่าองค์ฌาน โดยอัตโนมัติ โดยเฉพาะวิปัสสนายานิก (พระสุกขวิปัสสโก) ผู้เขียนมีความเห็นว่า น่าจะบรรลุธรรมโดยการสดับฟังธรรมเทศนาจากพระบรมศาสดาโดยตรง หรือสดับรับฟังแล้วนำไปประพฤติปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ด้วยการพิจารณาเบญจขันธ์ รูป-นาม (กาย-จิต) โดยความเป็นไตรลักษณ์ ซึ่งสงเคราะห์ลงในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา กล่าวคือ สติปัฏฐาน 4 หมวดธรรม

ระดับสมาธิที่จำเป็นต่อการบรรลุธรรมของพระสมณยานิกและพระวิปัสสนายานิก

1. ระดับสมาธิของพระสมณยานิก

พระสมณยานิก มีความถนัดเป็นพิเศษในการใช้งานสมาธิ โดยสามารถแบ่งเป็นระดับใหญ่ ๆ ได้ 2 อย่าง ได้แก่ รูปฌาน 4 และอรุณฌาน 4 เรียกว่า ฌานสมาบัติ 8 สมาธิ ที่เกิดจากฌาน จะเป็นอุปกรณ์ที่ดีสำหรับการบรรลุธรรมผล เป็นเครื่องมือเตรียมจิตให้พร้อม และให้อยู่ในสภาพที่จะใช้งานได้ดีที่สุด เพราะตัวฌานสมาบัติตลอดถึงรูปธรรมนามธรรมทั้งหลายที่มีอยู่ในฌานสมาบัติ ก็ล้วนเป็นสังขารที่ผู้ปฏิบัติสามารถจะหยิบบกขึ้นมา กำหนดพิจารณาด้วยวิปัสสนาญาณเพื่อให้เกิดวิชาได้ โดยฝ่ายสมถะกัมมัฏฐาน สร้างสมาธิด้วยอารมณ์รูปฌาน ด้วยการเพ่งอารมณ์ที่เป็นรูปบัญญัติ ส่วนฝ่ายวิปัสสนากัมมัฏฐาน เพ่งลักขณูปฌาน ด้วยอารมณ์ที่เป็นปรมาณ และพระอรหันต์ผู้บรรลุนิพพานแล้วโดยสมบูรณ์ ย่อมใช้ฌานสมาบัติ เป็นที่พักอยู่สบายได้ แต่ท่านหาจิตใจเพลินไม่ (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), 2557)

2. ระดับสมาธิของพระวิปัสสนายานิก (พระสุกขวิปัสสโก)

พระวิปัสสนายานิก เป็นผู้อาศัยการเจริญวิปัสสนาภาวนาล้วน ๆ จนเกิดจิตตวิสุทธิ (จิตบริสุทธิ์โดยอัตโนมัติ) โดยอาศัยสมาธิเท่าที่จำเป็น อย่างน้อยจะต้องเป็นระดับขณิกสมาธิ ซึ่งคำว่า “ขณิกสมาธิ” แปลว่า ความตั้งมั่นอยู่ได้ชั่วขณะ ซึ่งมาในปฏิสัมภิทามรรคว่า “อิมหิ จ ปน นีวรณหิ วิสุทธิจิตตสส โสฬสวตถุํ อานาปานสสติ ภาวยโต ขณิกโมธานา เมื่อพระโยคาวจรผู้มีจิตหมดจดจากนิวรณ์เหล่านี้ เจริญสมาธิที่ประกอบด้วยอานาปานสติ 16 ชั้น ความที่จิตตั้งมั่นชั่วขณะย่อมมีได้” (ขุ.ป. 31/153/175) (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2535) ส่วนคำว่า “ขณะ” ศัพท์องค์ประกอบมีความหมายว่า สิ้นไป ดังพระบาลีว่า “ขวยวิราโคติ สงขารานํ ขณภงโก.” ความดับไปทุก ๆ ขณะแห่งสังขารธรรมทั้งหลาย ชื่อว่า ขยวิราโค ซึ่งคำว่า “ขณิกสมาธิ” ไม่มีปรากฏเรียกในคัมภีร์พระไตรปิฎก แต่มาเรียกกันในคัมภีร์ชั้นอรรถกถาวิสุทธิมรรค ส่วนในคัมภีร์ปรมัตถมัญชุสาเรียกว่า “มุลสมาธิ” ซึ่งจิตสงบตั้งอยู่ชั่วขณะ ชื่อว่า ขณิกสมาธิ วิปัสสนาขณิกสมาธิก็ให้จิตสงบตั้งอยู่ได้เหมือนกัน ขณิกสมาธิมีกำลังมากเข้าเท่ากับอุปจารสมาธิ แล้วการกำหนดอารมณ์อันหนึ่งกับอีกอันหนึ่งนั้น ระหว่างกลางอารมณ์ทั้งสอง กิเลสนิวรณ์เข้าไม่ได้เมื่อกำหนดติดต่อกันอยู่เรื่อยไป ในขณะนั้นใจก็สงบตั้งอยู่นาน ๆ ได้เหมือนกัน เมื่อผู้ปฏิบัติเข้าถึงอุทยัพพญาณ ภังคญาณ เป็นต้น วิปัสสนาขณิกสมาธิแก่กล้ายิ่งขึ้น มีกำลังมากคล้าย ๆ กับอัปปนาสมาธิ เพราะปราศจากปฏิปกัซ คือกิเลสนิวรณ์ (พระภิกษุทันตะ อาสภมหาเถระอัครกัมมัฏฐานาจารย์, 2539)

สรุปได้ว่า สมบัติที่เป็นอุปกรณ์ในการบรรลุนิพพานของพระสมณยานิก คือ ฌานสมบัติ ได้แก่ รูปฌาน 4 และอรุณ 4 เป็นพื้นฐานในการยกจิตสู่วิปัสสนาญาณ ส่วนระดับสมาธิของพระวิปัสสนาญาณิก ไม่มีความจำเป็นต้องใช้สมาธิถึงอรุณ 4 แต่จำเป็นต้องอาศัยสมาธิอยู่บ้าง แต่เป็นระดับสมาธิที่ประกอบด้วยความแก่กล้าแห่งอินทรีย์ 5 โดยเฉพาะศรัทธา ซึ่งจัดเป็นตัวนำยิ่งยวดที่สามารถทำให้บรรลุธรรมแบบเฉียบพลันได้ และมีเงื่อนไขบางประการ เช่น ต้องเป็นผู้บำเพ็ญเพียรบริบูรณ์มาแต่ปางก่อน มีกรรมเบาบาง เจือจาง และสดับรับฟังพระธรรมเทศนาจากพระบรมศาสดาโดยตรง ซึ่งสอดคล้องกับงานวิจัยของ พระมหาศุภจิตร์ ธมฺมาโก (หอประสงค์ผล) พบว่า การบรรลุธรรมแบบสุขวิปัสสกะ คือ การบรรลุธรรมเป็นพระอรหันต์ประเภทหนึ่งเรียกว่า พระปัญญาวิมุต หมายถึง ผู้หลุดพ้นด้วยปัญญา เป็นวิปัสสนาญาณิก หรือสุทธวิปัสสนาญาณิก สามารถดับกิเลสและกองทุกข์ทั้งปวง ทั้งนี้ พระสุขวิปัสสกะ สำเร็จรอดพ้นด้วยการเจริญวิปัสสนาญาณล้วน ๆ อาศัยเพียงสมาธิเป็นพื้นฐาน การเจริญวิปัสสนาเพื่อบรรลุถึงความหลุดพ้น (พระมหาศุภจิตร์ ธมฺมาโก (หอประสงค์ผล), 2561)

การบรรลุธรรมของพระสมณยานิกและพระวิปัสสนาญาณิก

พระอรรถกถาจารย์ได้กล่าวถึงแนวทางการบรรลุธรรมของพระสมณยานิก และพระวิปัสสนาญาณิก ซึ่งมีพัฒนาการมาจากคุณลักษณะสำคัญของพระอรหันต์ที่ปรากฏในพระไตรปิฎก กล่าวคือ การบรรลุธรรมของพระสมณยานิกและพระวิปัสสนาญาณิกมีพัฒนาการมาจากพระปัญญาวิมุตและพระอุกโตภาควิมุต จากแนวทางการปฏิบัติที่มีผลต่อคุณสมบัติพิเศษที่พระอรหันต์จะได้รับ ความแก่กล้าแห่งอินทรีย์ วาสนา บารมี รวมทั้งผลที่ได้รับและไม่ได้รับหลังจากบรรลุหรือหลุดพ้น สำเร็จเป็นพระอรหันต์ ซึ่งมีความสัมพันธ์กันอย่างมีนัยสำคัญ ดังต่อไปนี้

1. พระสมณยานิก

พระสมณยานิก เป็นการบัญญัติเรียกระบุได้ถึงความเป็นพระอรหันต์ปัญญาวิมุตที่บรรลุสมาธิระดับรูปฌาน 4 และพระอรหันต์อุกโตภาควิมุตผู้ได้รูปฌานอย่างน้อยขั้นหนึ่ง แต่ไม่ได้โลกียวิเศษและโลกียอภิญญา ทั้งหมดที่กล่าวมาเป็นพระสมณยานิกผู้ไม่ได้ผลแห่งการบรรลุธรรม สันนิษฐานเพียงอย่างเดียว ส่วนพระสมณยานิกอื่นมีชื่อเรียกเป็นไวยากรณ์ของพระเถรวิเศษ (พระอรหันต์ผู้ได้วิชา 3) พระอุกโตภาควิมุต (พระอรหันต์ผู้บรรลุทั้งสองส่วน คือ รูปฌาน 4 อรูปฌาน 4) พระฉฬภิญโญ (พระอรหันต์ผู้ได้อภิญญา 6) พระปฏิสัมภิทูปัตตะ (พระอรหันต์ผู้ได้ปฏิสัมภิทา 4) ซึ่งคุณสมบัติพิเศษที่ได้รับเป็นผลแห่งการบรรลุธรรม ดังต่อไปนี้ คือ

1.1 วิชา 3

1.1.1 บุพเพนิวาสานุสติญาณ คือ ญาณเป็นเหตุระลึกชาติในอดีตหรืออนาคตได้หลาย ๆ ชาติ พร้อมทั้งลักษณะ ผิพรรณ ชาติตระกูล ชีวประวัติทั้งหมดในแต่ละชาติ

1.1.2 จุตูปปาตญาณ คือ ญาณรู้เห็นหมู่สัตว์ที่กำลังจุติ กำลังเกิด ทั้งชั้นต่ำ ชั้นสูงด้วยตาทิพย์อันบริสุทธิ์เหนือมนุษย์ สามารถรู้ชัดถึงหมู่สัตว์ผู้เป็นไปตามกรรม

1.1.3 อาสวักขยญาณ คือ ญาณทำให้แจ้งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ อันไม่มีอาสวะ เพราะอาสวะสิ้นไป ด้วยปัญญาอันยิ่งเอง เข้าถึงอยู่ในปัจจุบัน (ม.ม. 13/186/517) (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539)

1.2 อภิญญา 6

1.2.1 อิทธิวิธี หรืออิทธิวิธี คือ ความรู้ที่ทำให้แสดงฤทธิ์ต่าง ๆ ได้

1.2.2 ทิพพโสต คือ ญาณที่ทำให้มีหูทิพย์

1.2.3 เจโตปริยญาณ คือ ญาณที่ทำให้กำหนดใจคนอื่นได้ คือทนายใจเขาได้

1.2.4 บุพเพนิวาสานุสติญาณ คือ ญาณที่ทำให้ระลึกชาติได้หลาย ๆ ชาติ

1.2.5 ทิพพจักขุ (จุตูปปาตญาณ) คือ ญาณที่ทำให้มีตาทิพย์

1.2.6 อาสวักขยญาณ คือ ญาณที่ทำให้อาสวะสิ้นไป

1.3 ปฏิสัมพันธ์ 4 (สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ.ปยุตฺโต), 2564)

- 1.3.1 อรรถปฏิสัมพันธ์ หมายถึง ปัญญาแตกฉานในอรรถ ปริชาฐ์แจ้งในความหมาย
- 1.3.2 ธัมมปฏิสัมพันธ์ หมายถึง ปัญญาแตกฉานในธรรม ปริชาฐ์แจ้งในหลัก
- 1.3.3 นิรุตติปฏิสัมพันธ์ หมายถึง ปัญญาแตกฉานในนิรุตติ ปริชาฐ์แจ้งในภาษา
- 1.3.4 ปฏิภาณปฏิสัมพันธ์ หมายถึง ปัญญาแตกฉานในปฏิภาณ มีไหวพริบ

2. พระวิปัสสนายานิก

พระวิปัสสนายานิก เป็นพระอรหันต์ปัญญาวิมุต (พระมหาพงศ์ศักดิ์ ฐานิโย, 2558) เรียกอีกชื่อว่า “พระสุกขวิปัสส” เมื่อบรรลอรหัตตผลแล้ว จะไม่ได้คุณสมบัติพิเศษแห่งการบรรลุธรรม แต่สามารถมีฤทธิ์ที่เรียกว่า อริยฤทธิ์ ดังมาในสุลลิมสูตรว่า แม้เป็นผู้หลุดพ้นเป็นอิสระแล้ว ไม่ยึดติดในชั้น 5 และเห็นปฏิจักษุสมบัติ แต่ก็ไม่สามารถแสดงฤทธิ์ต่าง ๆ ไม่มีทิพยโสต ไม่มีเจโตปริยญาณ ไม่มีปุพเพนิวาสานุสสติญาณ ไม่มีทิพยจักขุ คือ จุตูปปาตญาณ และไม่ได้สันตวิโมกข์ คือ อรูปสมาบัติ พุทธสัน ๆ ว่า ไม่ได้โลกียอภิญา 5 และไม่ได้รูปฌาน ได้แก่ อาสวกขยญาณอย่างเดียวกันเท่านั้น (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), 2557) ซึ่งลักษณะการบรรลุธรรมของพระวิปัสสนายานิก พบว่า เป็นผู้เจริญวิปัสสนาด้วยการอาศัยฌานสมาธิเป็นฐานในการปฏิบัติ ทำให้ดำเนินไปสู่ มรรค ผล และนิพพาน ด้วยการเจริญวิปัสสนาล้วน ๆ บุคคลประเภทนี้มีฌานสมาธิอย่างเดียวกันเป็นจิตตวิสุทธิ

ในนิกายเซนได้กล่าวถึงการบรรลุธรรมแบบฉับพลัน ซึ่งมีความสอดคล้องกับการบรรลุธรรมของพระวิปัสสนายานิกในฝ่ายเถรวาทว่าเป็นวิธีการของพระโพธิสัตว์โดยเฉพาะ บางครั้งเรียกว่า “โพธิสัตว์ธรรม” โดยมุ่งเน้นให้เข้าถึงธรรมอย่างรวดเร็ว จากนั้น จะทำการถอนกิเลสทั้งหมดเพื่อดับการเวียนว่ายตายเกิด หรือ บำเพ็ญเพียรโปรดสัตว์ก็ได้ แต่ผู้ที่จะบรรลุธรรมได้นั้นจะต้องมีลักษณะคุณสมบัติ ดังนี้ คือ 1) อินทรีย์ทั้ง 5 ได้แก่ ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ ปัญญา พร้อมสมบูรณ์ ซึ่งจะมีเฉพาะพระโพธิสัตว์ เท่านั้นที่จะทราบได้ว่าอินทรีย์ห้าของ คนคนนั้นพร้อมบริบูรณ์หรือยัง ในฝ่ายเถรวาทตรงกับพระญาณ 6 ประการของพระผู้มีพระภาคเจ้า ซึ่งจะไม่ มีทั่วไปแก่พระสาวก คือ ข้อ 1 อินทรีย์โปรปรียัตตญาณ พระญาณกำหนดรู้อินทรีย์ ความพร้อมของผู้อื่นว่ามีมาก น้อยเพียงใด 2) บำเพ็ญเพียรบุญบารมีจนมีมากพอที่จะบรรลุธรรมแบบฉับพลันได้ 3) ไถ่ถอน ใช้หนี้กรรมจนเบา บาง เพราะหากมีหนี้กรรมมากก็จะมีปัญหาทางโลกมารบร่ำ

สรุปความว่า พระสมณยานิกเป็นผู้มีความสามารถเป็นพิเศษในการใช้สมาธิ เพราะตอนเริ่มปฏิบัติจะใช้ สมถะกัมมัฏฐานเป็นบาทฐานฝึกจิตให้ตั้งมั่นก่อน เมื่อบรรลุธรรมเป็นพระอรหันต์โดยสมบูรณ์แล้ว จะได้สัมผัส คุณสมบัติพิเศษ เช่น อภิญา 5 เป็นต้น โดยส่วนมากจะเข้านิโรธสมาบัติ (สัญญาเวทิตินิโรธ) ได้ ส่วนพระ วิปัสสนายานิก สามารถดำเนินไปสู่การบรรลุ มรรค ผล และนิพพานด้วยปัญญาล้วน ๆ เพราะขณะพิจารณาองค์ ธรรมไปตามลำดับตั้งแต่ มรรค ถึงนิพพาน โดยใช้ฌานสมาธิที่ประกอบด้วยอินทรีย์ 5 มีสัทธินทรีย์เป็นประธาน อันเกิดจากการสดับรับฟังพระธรรมเทศนาจากพระบรมศาสดา ที่มีประสิทธิภาพทำลายล้างนิวรณ์กิเลสเทียบเท่า องค์ฌานโดยตรง แต่เมื่อบรรลอรหัตตผล สำเร็จเป็นพระอรหันต์โดยสมบูรณ์แล้ว จะไม่ได้รับผลแห่งคุณสมบัติ พิเศษอันเกิดจากฌานสมาบัติแบบพระสมณยานิกโดยทันที และยังมีชื่อเรียกให้หนักแน่นว่า “พระสุทวิปัสสนายานิก”

ประเภทพระอรหันต์ของพระสมณยานิกกับพระวิปัสสนายานิก

พระอรหันต์ จัดเป็นบุคคลประเภทพระอริยบุคคลชั้นสูงสุดในพระพุทธศาสนา ที่มีความเข้าใจรู้แจ้ง ความทุกข์ทั้งมวล อันเป็นสัจธรรมความจริงของสรรพสิ่งในธรรมชาติด้วยเจโตวิมุตติ และปัญญาวิมุตติ ดังมี พระพุทธพจน์ว่า “สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใด รู้จักทุกข์ เหตุเกิดทุกข์ ธรรมชาติเป็นที่ดับทุกข์ลงได้สิ้นเชิงและ รู้จักทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น เป็นผู้ถึงพร้อมด้วยเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ เป็นผู้ควรเพื่อจะทำที่สุดแห่งทุกข์ได้ และเป็นผู้ไม่เข้าถึงชาติและชรา” (ขุ.ธ. 25/732-733/673)(มหาจุฬาลงกรณ

ราชวิทยาลัย, 2539) ดังพระพุทธพจน์ว่า “ท่านผู้เป็นอุกโตภาควิมุต เป็นอย่างไร คือ บุคคลบางคนในโลกนี้ได้สัมผัสสันตวิโมกข์ซึ่งไม่มีรูป เพราะล่วงรูปฌานได้ด้วยกายอยู่ และอาสวะทั้งหลายของผู้นั้นสิ้นไปเพราะเห็นด้วยปัญญา บุคคลนี้เราเรียกว่าเป็นอุกโตภาควิมุต และท่านผู้เป็นปัญญาวิมุต เป็นอย่างไร คือ บุคคลบางคนในโลกนี้ไม่ได้สัมผัสสันตวิโมกข์ ซึ่งไม่มีรูป เพราะล่วงรูปฌานได้ด้วยกายอยู่และอาสวะทั้งหลายของผู้นั้นสิ้นไป เพราะเห็นด้วยปัญญา บุคคลนี้เราเรียกว่า เป็นปัญญาวิมุต” (ม.ม. 13/182/208-209) (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539) ในคัมภีร์อรรถกถาได้จำแนกความสัมพันธ์ประเภทพระอรหันต์ปัญญาวิมุตและอุกโตภาควิมุตกับพระสมณยานิก และพระวิปัสสนายานิก ออกไปเป็น 10 ประเภท ตามลักษณะการได้ฌานสมาบัติ ตลอดถึงได้นิโรธสมาบัติ (สัญญาเวทิตินิโรธ) เป็นพระสมณยานิก ส่วนพระสุขวิปัสสก ผู้ไม่ได้ฌานสมาบัติ อาศัยเพียงฌณิกสมาธิ เทียบเท่าองค์ฌานเป็นพระอรหันต์วิปัสสนายานิก โดยสามารถย่อความสัมพันธ์ระหว่างพระปัญญาวิมุตและอุกโตภาควิมุตกับพระสมณยานิก และพระวิปัสสนายานิก ได้ดังนี้ คือ เมื่อสำเร็จอรรถัตถผลเป็นพระอรหันต์แล้ว ท่านจัดแยกเป็น 2 ประเภท คือ พระปัญญาวิมุต และพระอุกโตภาควิมุต ท่านที่ได้ฌานสมาบัติเพียงขั้นรูปฌาน คือ ไม่เกินจตุตถฌานเป็นปัญญาวิมุต ท่านที่ได้ฌานสมาบัติขั้นอรุณฌานขั้นใดขั้นหนึ่ง ตลอดถึงได้สัญญาเวทิตินิโรธเป็นพระอุกโตภาควิมุต

สรุปความได้ว่า การบัญญัติเรียกประเภทพระอรหันต์นั้น ในช่วงแรกมีการกล่าวถึงพระอรหันต์สัมมาสัมพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า พระอรหันต์สาวก ต่อมา พระพุทธองค์เริ่มตรัสประเภทของพระอรหันต์ตามลักษณะผลแห่งคุณสมบัติพิเศษที่ได้สัมผัส และไม่ได้สัมผัสจากการบรรลุธรรม เช่น อภิญญา 6 วิชชา 3 เป็นต้น ซึ่งแบ่งได้เป็นสองประเภทใหญ่ ๆ ตามลักษณะการประพฤติปฏิบัติ คือ พระอรหันต์อุกโตภาควิมุต คือ ท่านผู้หลุดพ้นทั้งสองกล่าวคือ หลุดพ้นจากรูปกายด้วยอรุณสมาบัติ (สมาธิ) หลุดพ้นจากรูปนามกายด้วยอริยมรรค (ปัญญา) และพระอรหันต์ปัญญาวิมุต ท่านผู้หลุดพ้นจากรูปนามกายด้วยอริยมรรค (ปัญญา) ในส่วนการบัญญัติเรียกพระสมณยานิกกับพระวิปัสสนายานิก เป็นคำศัพท์ที่นิยมเรียกในคัมภีร์ชั้นทุติยภูมิ กล่าวคือ คัมภีร์อรรถกถา คัมภีร์อรรถกถาฎีกา คัมภีร์วิสุทธิมรรค หนังสือพุทธธรรม รวมถึงตำราวิชาการในยุคหลัง โดยมุ่งอธิบายถึงความสัมพันธ์กับพระอริยบุคคล 7 และอินทรี 5 ผ่านรูปแบบการปฏิบัติด้านสมณะกัมมัฏฐาน (ฌานสมาบัติ) คือ พระสมณยานิก ส่วนการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ได้แก่ พระวิปัสสนายานิก (พระสุขวิปัสสก) ท่านผู้เจริญวิปัสสนาล้วน ๆ ซึ่งมีความเชื่อมโยงในฐานะที่เป็นไฉนพจน์กับพระอรหันต์อุกโตภาควิมุต และพระปัญญาวิมุต

สรุป

จากการศึกษาการบัญญัติเรียกพระสมณยานิกกับพระวิปัสสนายานิก พบว่า ไม่ปรากฏหลักฐานในคัมภีร์พระไตรปิฎก แต่นิยมบัญญัติเรียกในคัมภีร์ชั้นอรรถกถาและฎีกาอรรถกถา วิสุทธิมรรค พุทธธรรม และตำราวิชาการ ๆ ในยุคหลัง เป็นการบรรยายความเชื่อมโยงระหว่างพระอริยบุคคล 7 กับความแก่กล้าแห่งอินทรี 5 ตามลักษณะการปฏิบัติสมณะวิปัสสนากัมมัฏฐาน ซึ่งเริ่มมีเค้าโครงพัฒนาการมาตั้งแต่สมัยพุทธกาล ที่มีการบัญญัติเรียกพระอรหันต์สำคัญหลัก ๆ ไว้ 5 ประเภท คือ พระอรหันต์เตวิชชะ พระอรหันต์ฉฬภิญโญ พระอรหันต์อุกโตภาควิมุต พระอรหันต์ปัญญาวิมุต และพระปฏิสัมภิตปัตตะ ซึ่งคำว่า “พระสมณยานิกกับพระวิปัสสนายานิก” ได้มาปรากฏเด่นชัดในหนังสือพุทธธรรม ทำให้สามารถระบุถึงความเป็นพระอรหันต์อย่างเด่นชัดไม่คลุมเครือ ทำให้ผู้ศึกษาสามารถเข้าใจได้อย่างชัดเจน โดยท่านได้ให้คำจำกัดความหมายพระสมณยานิกไว้ว่า คือพระอรหันต์ปัญญาวิมุต และพระอุกโตภาควิมุต ส่วนพระวิปัสสนายานิก คือ พระอรหันต์ปัญญาวิมุตอย่างเดียว ซึ่งจากการศึกษาข้อมูลของคณะสงฆ์ไทยแต่โบราณกาล พบว่า พระอริยสงฆ์ไทยโดยส่วนมากจะได้ฌานสมาบัติ สามารถแสดงอิทธิฤทธิ์ได้ โดยการประพฤติปฏิบัติสมณะวิปัสสนากัมมัฏฐาน เป็นสมณยานิกบุคคล เมื่อบรรลุอรรถัตถผลจึงเป็นพระสมณยานิก มิใช่เพราะท่านหลงใหลในอิทธิปาฏิหาริย์เหล่านี้ เพียงแต่เมื่อเริ่มต้นปฏิบัติตามหลักวิปัสสนา

กัมมัญฐานก็จริง แต่โดยส่วนมากจะต้องอาศัยสมาธิสนับสนุนแทบทั้งสิ้น จึงทำให้ได้ฉันทสมาบัติติดมาด้วย เป็นไปได้ยากยิ่งที่จะบรรลุธรรมแบบพระวิปัสสนายานิก (พระสุกขวิปัสสก)

เอกสารอ้างอิง

- จุฑาทัก ทิริรักษ์ธำรง. (2560). รูปแบบการบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนาเถรวาท. ใน ดุษฎีนิพนธ์พุทธศาสตร์ สาขาวิชาพระพุทธศาสนา. มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- ธีรโชติ เกิดแก้ว. (2564). พระปัญจวัคคีย์ในขณะที่ฟังปฐมเทศนาบวชเป็นพระภิกษุแล้วหรือยัง. วารสารบัณฑิตศึกษาปริทรรศน์, 17(2), 19-41.
- พระกัมมัญฐานาจริยา อู กุณฑลภาวิวงศ์. (2541). ทำอินทรีให้แก่กล้า. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ บริษัท สหธรรมิก จำกัด.
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต). (2557). พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระภัทนต์ อาสภมหาเถระอัครกัมมัญฐานาจริยะ. (2539). วิปัสสนาที่ปณีฎีกา. (พิมพ์ครั้งที่ 8). กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระภาวนาพิศาลเมธี วิ (ประเสริฐ มนต์เสวี). (2567). ลำดับการปฏิบัติสติปัฏฐาน 4 แนวธัมมานุสारी. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์.
- พระมหาพงศ์ศักดิ์ ฐานิโย. (2558). พระอรหันต์ปัญญาวิมุต ต้องอาศัยฉันทสมาบัติในการบรรลุธรรมหรือไม่. วารสารธรรมธारा, 1(1), 159-184.
- พระมหาศุภจิตร์ ธมมาโภ (หอประสงค์ผล). (2561). ศึกษาการบรรลุธรรมแบบสุกขวิปัสสกะในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท. ใน สารนิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา. มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย.
- พระสมศักดิ์ สุทธิจาโค (ธิดา). (2557). ศึกษาการบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนาเถรวาท เฉพาะกรณีของพระพาหิยทารุจิเถระ. ใน วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา. มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2535). พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาเตปิฎก 2500. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- _____. (2539). พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- มหามกุฏราชวิทยาลัย. (2556). พระไตรปิฎกภาษาบาลี อรรถกถา ฉบับมหามกุฏราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย.
- สมเด็จพระพุทธมาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร). (2560). วิสุทธิมรรค. (พิมพ์ครั้งที่ 12). กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ บริษัท ธนาเพรส จำกัด.
- สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ.ปยุตฺโต). (2564). พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม. (พิมพ์ครั้งที่ 43). กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ บริษัท สหธรรมิก จำกัด.